

MINKA MEMIJA
(Sarajevo)

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA ALHAMIJADO PRAKSE I ŠTA DALJE

Mada stvaralaštvo na orijentalnim jezicima i alhamijado literatura mogu da se označe kao dva paralelna toka književnog života, preciznije, možda, globalnog duhovnog obzora, njihovo zajedničko tematiziranje ima i formalnu i unutrašnju razložnost. Ta dva toka u nečemu se dotiču, čak prepliću, a opet idu i odvojeno. I kolikogod su zasebni i govornjivi po sebi, toliko su zajedno sa narodnom poezijom i prozom kao i pismenošću na maternjem jeziku i ćirilicom, matrica sa koje će se izlučiti, izdiferencirati književnost bosanskohercegovačkih Muslimana u današnjem značenju tog pojma. (Književno nasljeđe, kao fon kasnijim kretanjima u literaturi, karakteristično je i za stvaranje drugih naroda u Bosni i Hercegovini, i uz sve razumljive i prirodne zasebnosti, ove pojave sadrže i visok stepen uzajamnosti).

U situiranju ovih dviju pojava – literature na orijentalnim jezicima i alhamijado prakse, u cjelinu književnog života Muslimana u Bosni i Hercegovini pokušaćemo da ukažemo na ono što ih spaja, odnosno razlikuje.

Zajedničko im je arapsko pismo (za alhamijado modificirano prema fonološkom sistemu srpskohrvatskog jezika), zajednički im je određen krug tema i sadržaja. Vezuje ih ista politička i kulturnohistorijska uslovljenost, te približno jednak vijek trajanja. Ono što ih bitno razlikuje sadržano je već u njihovim nazivima, a to je jezik/jezici. Zatim, u djelima na orijentalnim jezicima nesumnjiva je tematska i žanrovska veza-nost za tursku, arapsku i perzijsku književnost kao izvore, kod alhamijada okrenutost narodnom nasljeđu. (Ovo dakako ne implicira izricanje vrijednosnog suda). Još konkretnije izrečena ova razlika je u tome da književnost na orijentalnim jezicima pripada elitnoj, visokoj kulturi, dok je ahlamijado primarno određena narodnim duhom.

Prvi pisani trag o fenomenu alhamijada u Bosni ostavio nam je turski putopisac Evlija Čelebi u XVII stoljeću. On zapisuje kako su učeni ljudi i pjesnici u Sarajevu sročili »rječnik na bosanskom jeziku u stihovima«¹⁾ To se odnosi na glosar Makbuli 'Arif Mehmeda Hevajje Uskufije, napisan 1631. godine, koji će nešto više od dva vijeka kasnije biti prvi štampani alhamijado tekst jednog bosanskog autora. Objavio ga je, uz još nekoliko alhamijado pjesama, dr Otto Blau 1868. godine.²⁾ Inače,

¹⁾ Evlija Čelebi: *Putopis*. Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo, 1967, str. 121.

²⁾ Dr Otto Blau: *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*. Abhandlungen des Morgenlandes, Leipzig, 1868.

kao prvi objavljeni alhamijado tekst najčešće se uzima ilmihal Mehmeda Zaima Agića, odnosno 1868. godina. Neveliki vjerski udžbenik »Ovo je od virovanja na bosanski jezik kitab« litografisan je u Istanbulu, ali na knjizi, čiji jedan primjerak čuva Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, nema oznake godine. Kojim su, vjerovatno nekim posrednim putem, došli do ovog podatka oni koji ga uzimaju kao početak štampanja alhamijado rukopisa, ostaje otvoreno. U još ranije vrijeme objavljivanje alhamijada pomjera dr Abdurahman Nametak zaključkom da je udžbenik Omera Hume »Sehlet ul-vusul« štampan 1865. godine u Istanbulu.²⁾ Ovu tvrdnju izvodi na osnovu Huminog predgovora sarajevskom izdanju ove knjige iz 1875. godine, u kome Humo tvrdi kako su se deset godina ranije učenici koristili ovim udžbenikom. Nametak zaključuje da to ne bi mogao biti rukopisni primjerak. Ubjedljivost ovog argumenta može se dovesti u pitanje viševjekovnom praksom prepisivanja općenito, a posebno knjiga za potrebe škola, među kojima je mnogo obimnijih i na orijentalnim jezicima. Inače, još je naučno gotovo netaknuta tema o našim izdavačima koji su djelovali u Istanbulu, odnosno njihovim izdanjima kao i djelima koja su štampana tokom XVIII i XIX stoljeća. Jedno temeljito istraživanje ove oblasti bilo bi svakako zanimljivije za stvaraoce, odnosno djela na orijentalnim jezicima, mada nije zanemarljivo ni za alhamijado praksu.

Nakon pomenutog turskog putopisca, za alhamijado književnost zainteresirao se ruski konzul u Sarajevu Aleksandar Giljferding.³⁾ On se, istina, u okviru intenzivnog bavljenja kulturom i duhovnim stvaralaštvom općenito, samo usput i ovlašno dotakao alhamijada. Zato mu je površan i neutemeljen sud, na primjer: »Ja znam samo dva teksta (ne može se reći literarna) koja su sastavili muslimani na svom jeziku ali turskim slovima«. Taj sud donosi na osnovu Uskufijeveg rječnika i Duvanjskog arzuhala, za čije će stihove reći da su »... prosto slaganje rimovanih riječi srpskih i turskih bez smisla«.

Prvi značajniji korak u širokoj prezentaciji pojave alhamijada čini Otto Blau objavljivanjem Uskufijeveg rječnika i nekolicine pjesama. Već objavljivanjem ovih tekstova Blau je ponudio evropskoj javnosti informaciju o postojanju tog fenomena, odnosno dao mogućnost za dalja istraživanja i vrednovanja.

Prekretnicu, bolje rečeno začetak stručne prezentacije i interpretacije alhamijado prakse donose Sejfudin Kemura i Vladimir Ćorović.⁴⁾ Njihovo djelo, objavljeno na njemačkom jeziku, ima dvostruk značaj. Prvi se iscrpljuje u dosta analitičnom i informativnom uvodu i isto takvoj prezentaciji alhamijado tekstova. Sa jednom ili više pjesama tu su zastupljeni Hevajja, Kaimi, Hadži Hasan, Mehmed Razi, Šefkija (Mula Mustafa Bašeskija, M. M.) Ilhamija, Umihana Čuvidina, Sirrija, Harahodža, Humo, te u dodatku data je pjesma Chirvat türkisi. Izbor na sedamdeset stranica knjige i u Kemurinoj transliteraciji (koja nije svugdje

²⁾ Dr Abdurahman Nametak: *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Sarajevo, 1981, str. 30.

³⁾ Aleksandar Giljferding: *Poezdki po Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji*, Petersburg, 1851.

⁴⁾ Scheich Seifudin ef. Kemura und dr Vladimir Ćorović: *Serbokroatische Dichtungen Bosnischer Moslims aus dem XVII, XVIII und XIX. Jahrhundert*, Sarajevo, 1912.

precizna i tačna), značio je odista početak naučnog tretmana ovog toka duhovnog stvaranja bosanskohercegovačkih Muslimana. Drugi značaj ove knjige je što ona nudi povod za sasvim novo, drugačije gledanje na književno stvaranje Muslimana općenito. Prve analize i razmišljanja takvog usmjerenja dali su Milan Bogdanović, Vladimir Skarić, Borivoje Jevtić, Dragutin Prohaska... Čak i Vladimir Ćorović revidira svoj, negativan stav, koji je izrekao povodom alhamijado pjesama što ih je u svom »Narodnom blagu« objavio Mehmedbeg Kapetanović Ljubušak. Naravno, bilo je kasnije i drugačijih, potpuno oprečnih i do kraja negativnih sudova, kakav je izrekao Ivo Andrić u Prilogu svoje doktorske disertacije pod naslovom: Hibridni pisani spomenici bosanskih muslimana kao pojavni oblik delovanja islama na ovaj deo stanovništva.⁹⁾

Između izbora Kemura – Ćorović i obuhvatnije analize, odnosno hrestomatije dra Muhameda Hukovića⁷⁾ i dra Abdurahmana Nametka⁸⁾ o pojedinim alhamijado stvaracima i ovoj pojavi općenito dali su svoj prilog: Smail Balić, Muhamed Hadžijahić, Muhsin Rizvić, Hamid Dizdar, Kasim Dobrača, Mehmed Handžić, Ibrahim Kemura, Lamija Hadžiosmanović, Herta Kuna, Alija Nametak, Salih Trako, Osman Sokolović...

Huković u doktorskoj disertaciji daje historijat dosadašnjih istraživanja, gdje obuhvata pominjanje i kritički pristup u historijama književnosti, hrestomatijama, čitankama, izborima i enciklopedijama, domaćima i stranim. Nakon tog obuhvatnog uvida analizira, s primjerima iz djela, pjesničko i prozno stvaranje, zatim alhamijado u listovima i kalendaru, te pitanje grafije i jezika. Nametak u svojoj Hrestomatiji daje primat samim tekstovima i vrši korekciju dotadašnjih nepreciznih čitanja. Uz to donosi i iscrpan komentar o alhamijado pojavi, pojedinim stvaracima i istraživačkim tokovima.

Već i iz ovog nepotpunog presjeka vidljivo je da je veoma bogata bibliografija ovih radova, različitih ambicija i dometa.

Iz tih istraživačkih rezultata znamo danas dosta o alhamijado praksi u Bosni i Hercegovini. Tako znamo dva granična termina njenog trajanja: 1588/89. godinu kao vrijeme nastanka, po dosadašnjim saznanjima, najstarije alhamijado pjesme »Hirvat türkisi« Mehmeda Erdeljca, i 1941. godinu, odnosno štampanje izvornog teksta zbirke šerijatskih propisa »Fikhul-'ibadat« Muhameda Seida Serdarevića. (Godinu kasnije štampan je Gaševićev Mevlud, vjerovatno posljednja objavljena knjiga arabicom na srpskohrvatskom jeziku). Znamo da je alhamijado literatura žanrovski razuđena: javlja se u poeziji – lirskoj i epsko-lirskoj, didaktičkoj i pobožnoj (alhamijado ilahije i kaside su, u odnosu na istovrsnu poeziju u orijentalnim književnostima, bliže utilitarnom i didaktičkom nego umjetničko-estetskom cilju). U prozi imamo kratku priču, vjersku pouku, udžbenike, ljekaruše, a na razmeđu prošlog i našeg stoljeća, kad štampa potiskuje viševjekovnu rukopisnu praksu, javljaju se

⁹⁾ Ivo Andrić: Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine. *Hibridni pisani spomenici bosanskih muslimana kao pojavni oblik delovanja islama na ovaj deo stanovništva*, Sveske Zadužbine Ive Andrića, I, Beograd, 1982, str. 185-195.

⁷⁾ Dr Muhamed Huković: *Alhamijado književnost i njeni stvaraci u Bosni i Hercegovini*, doktorska disertacija.

⁸⁾ Dr Abdurahman Nametak: *Citirano djelo*.

časopisi i kalendar. Iz dosad najobimnije prezentacije bosanskog alhamijado stvaralaštva, navedene »Hrestomatije« dra Nametka, doznajemo za oko 150 pjesničkih i prozних tekstova. Mnogi od njih nose oznaku: od nepoznatog autora. Evidentno je, takođe, da je alhamijado literatura sve do druge polovine XIX stoljeća (kao, uostalom, gro pisanog materijala u BiH) isključivo rukopisna, da je posebno poezija bila vrlo popularna, o čemu svjedoče i mnogi prepisi, a neke ilahije, kaside i mevludi imaju i danas kazivače i slušaoce.

Istraživački radovi gotovo bez izuzetka sadrže i vrijednosne sudove u kojima su uočljive dvije konstante:

- 1) Ocjene o pojedinačnim djelima ili cjelini fenomena u krajnjoj izvedbi su ili potpuna negacija ili glorifikacija, i
- 2) Vrlo je karakteristično da se kritička valorizacija alhamijada posmatra u odnosu na stvaralaštvo na orijentalnim jezicima, i to gotovo redovno po vrijednosnoj opoziciji.

Ako je neutemeljeno negirati sve, odnosno afirmirati ono što nema vrijednosti, isto tako je neuputno konfrontirati ove dvije pojave mjerilima koja im ne pripadaju. Vjerovatno je primjerenije posmatrati ih sa stanovišta tipoloških razlika i povijesnih odnosa koji ih određuju u ukupnom književnom životu, dakle, više u razlikama nego u sličnostima i poredenjima koje ih tretiraju kao cjelinu.

To bi, najsazetije, bilo ono što znamo o fenomenu alhamijada u Bosni i Hercegovini. Paradoksalno pređašnjoj tvrdnji da znamo mnogo o ovoj pojavi, stoji i konstatacija da još ima dosta nedoumica i nedoznato, a to počinje već od samog naziva. Čini se da još nismo saglasni u tome da li je to književnost, pismenost, literatura, fenomen, pojava. Na sve ove pojmove, koji nisu formalne prirode, nailazimo u dosadašnjim istraživačkim radovima. Pa evo, i u ovom izlaganju. Dalje, ne možemo reći da je istraživački, konkretnije, sakupljački posao okončan. Sasvim je moguće da nije ostalo mnogo nepoznatog ali sigurno još nije stavljena tačka na sve što je dala ova literatura kroz više od tri i po vijeka.

Alhamijado praksa je složen i višeznačan fenomen pa se do kompletnog i cjelovitog suda o njemu može doći jedino takvim sagledavanjima. A najprimjetnija karakteristika dosadašnjih istraživanja, koja su i brojna i bogata, i bez kojih, uostalom, ne bi bio moguć ovakav naš razgovor, jeste individualna motivacija i rad. Među najuočljivijim posljedica takvog metoda jeste preuzimanje i ponavljanje i neprovjerenih podataka, pa i prosuđivanja. Alhamijado tekstove ocjenjivali su, na primjer, i oni što nisu sami mogli provjeriti čak ni to da li je transliteracija korektna. Dakle, ako hoćemo da dođemo do valjane sinteze i poznatog i još neotkrivenog u korpusu alhamijado pismenosti treba mu prići timski i interdisciplinarno. Tretiranje ukupnih tekstova alhamijada daje mogućnost za:

- 1) Izučavanje gramatološkog aspekta ove pismenosti. Pošto se alhamijado proteže u viševjekovnom periodu, on već time svjedoči i o njegovom razvoju, uključujući i uticaje orijentalnih jezika. U tom smislu posebno je značajan XIX vijek, kada se začinju krupni procesi standardizacije srpskohrvatskog jezika u Bosni. U tom vremenu za alhamijado praksu karakteristično je i traženje jedinstvenih grafijskih pravila. Sve do tada prilagodba arapske grafike srpskohrvatskom jeziku bila je proiz-

voljna što umnogome otežava prilaz materijalu tog vremena. Iz toga su proizašla i različita čitanja, odnosno interpretacije. Štampani tekstovi imaju izgrađena pravila i vrlo su čitljivi. Ostalo je neobrađeno i pitanje uticaja alhamijada na jezik prvih listova u Bosni i Hercegovini, posebno na Sarajevski cvjetnik. U korpusu alhamijada postoji nekoliko tekstova po jeziku sasvim netipičnih ne samo za ovu praksu nego i za islamski duhovni obzor općenito. Njihova produbljenija analiza, mada je bilo nekih pokušaja u tom smislu, svakako bi došla do novih zanimljivih zaključaka, na primjer i do mogućnosti relativiziranja stereotipa o strogoj i stalnoj kulturnoj izoliranosti konfesionalno-nacionalnih grupacija u Bosni i Hercegovini, pa i šire. Čini nam se da je pitanje jezika najslabije mjesto dosadašnjih istraživačkih rezultata pri čemu, prije svega, mislimo na ispitivanje tekstova sa gledišta komparativne teorije pismenosti. Na našu sreću pitanjima grafije i jezika alhamijado prakse dosad se najozbiljnije i s veoma bogatim rezultatima bavio i bavi Werner Leffeldt. Za dvije decenije, koliko izučava ovaj fenomen, objavio je pet studija i više tekstova. Nijedno ozbiljnije istraživanje jezika i grafije alhamijado tekstova ne može zaobići ove rezultate. U pogledu jezika naša nauka ostaje i dalje s velikim dugom.

2) Valorizovanje kulturnohistorijskog značaja. Alhamijado pismenost vremenski se uglavnom podudara sa periodom osmanske uprave. Korišćenje arapskog alfabeta za ovaj književni izraz ne može se tretirati kao stvar izbora nego datosti. Muslimansko stanovništvo bilo je opismenjeno u arapskoj grafiji i rijetki su znali i koristili ćirilicu i latinicu. Takav kulturnohistorijski kontekst ju je, dakle, uslovio isto kao što ju je i dokinuo kad više nije imala ni unutrašnjih ni vanjskih razloga.

3) Ocjenu književnog značaja. Analiza književnoestetskih dosegua u kompletnoj izvedbi trebalo bi da konačno otkloni naslage pristupa neknjiževne naravi, reinterpretacija i sve ono što je u ovom poslu namrla nekvalificirana prosudba bez obzira na predznak.

Da zaključimo: alhamijado nije specifikum Bosne. Korišćenje stranog alfabeta a svog jezika prakticirano je na veoma širokom geografskom prostoru. U našim uslovima, i nezavisno od književnoestetskih dometa, pojava alhamijado pismenosti izuzetno je značajna u književnohistorijskom i kulturnohistorijskom smislu, kao svjedočanstvo ustrajnog napora da se artikuliranjem autentičnih duhovnih stanja i književnih ideja – neodvojivih od supstance i ritma vlastitog jezika – prevlada inojezično posredništvo.

Možda je upravo u tome sadržan njen primarni doprinos.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA ALHAMIJADO PRAKSE I ŠTA DALJE

Rezime

Ovaj rad daje pregled dosadašnjih istraživanja alhamijado prakse i literature koja egzistira na našim prostorima skoro tri i po vijeka, od najstarije poznate alhamijado pjesme »Hrvat türkisi« Mehmeda Erdeljca nastale 1588/89. do 1941. godine kada je štampan »Fikhul-ibadat« Muhameda Seida Serdarevića. Korištenje arapskog alfabeta a srpskohrvatskog jezika omogućilo je stvaranje dva paralelna toka literarnog života, jednog na orijentalnim jezicima sa tematskom i žanrovskom vezanošću za tursku, arapsku i perzijsku književnost kao izvore i drugog na narodnom jeziku više okrenutom narodnom nasljeđu i narodnom duhu.

Počev od Evlije Čelebija koji ostavlja prvi pisani trag o fenomenu alhamijada kod nas, bilježeci u svom putopisu postojanje Uskufijevog rječnika na bosanskom jeziku u stihovima, ova pojava zaokuplja pažnju mnogih. Otto Blau objavljuje ovaj rječnik 1868. godine i time čini prvi značajan korak u prezentaciji alhamijada. Stručna prezentacija i interpretacija počinju sa Sejfudinom Kemurom i Vladimirom Čorovićem. Svoje osvrt e i priloge o alhamijadu daju u radu navedeni autori među kojima najobuhvatnije analize i hrestomatije daju dr Muhamed Huković i dr Aburahman Nametak.

Alhamijado literatura žanrovski je razudena: javlja se u poeziji–lirskoj i epsko-lirskoj, didaktičkoj i pobožnoj, a u prozi se sreće kratka priča, vjerska pouka, udžbenici, ljekaruše, a kasnije i časopisi i kalendari.

U daljem izučavanju alhamijado pismenosti kod nas nezaobilazan je timski i interdisciplinarni rad, da bi se objektivnije valorizovao njen kulturnohistorijski i književni značaj.

ABOUT THE RESEARCHES OF ALJAMIADO LITERACY THAT HAVE BEEN DONE UP TO NOW, AND ABOUT THE CONTINUATION OF THE RESEARCHES.

Summary

The present paper is a survey of the researches of Aljamiado literacy and Aljamiado literature that have been done up to now. This literacy and literature existed in our region for nearly three and a half of centuries, from the oldest known Aljamiado poem »Hrvat türkisi« written in 1588/89 by Mehmed Erdeljac to 1941 when »Fikhul-ibadat«, written by Muhamed Seid Serdarević, was printed. The use of Arabic alphabet in Serbocroatian enabled two parallel streams of literary life: one stream in Oriental languages, in motif and genre connected with Arabic, Turkish and Persian literature, and the other in Vernacular, turned mainly to the national heritage and national spirit.

Many researchers have been interested in this phenomenon. Evlija Čelebi was the first who left a written note about the phenomenon of Aljamiado literature in our country. In his Travels he mentioned Uskufi's Dictionary written in verses in Bosnian language. Otto Blau publis-

hed this Dictionary in 1868., and it was the first important step in the presentation of Aljamiado literacy. Scientific presentation and interpretation of the texts written in Aljamiado began with Sejfudin Kemura and Vladimir Ćorović. A great number of authors gave their contribution to the study of Aljamiado literacy through numerous papers and reviews, and the most prominent among them are PhD Muhamed Huković and PhD Abdurahman Nametak. All these authors are mentioned in the present paper.

Aljamiado literature is rich in genre: types of poetry are: lyric, epic-lyric, didactic and religious, while the types of prose are: short stories, morals on religion, school books, folk medicine books, and later on appear journals and calendars.

Further researches of Aljamiado literacy must be based on interdisciplinary team work which will bring the actual valorisation of the cultural-historical and literary significance of this literacy.